

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

A valaha forradalmian új, s egyesek számára botrányosnak tűnő freudi művészet-szemléletnek, a műalkotások pszichoanalitikus megközelítésének¹ legitimitását korunk kultúrája nem kérdőjelezi meg, épp ellenkezőleg: sok műelemzés kiinduló pontjául szolgál. Ezzel együtt lehetséges, hogy a jemeni zsidó ötvösművészet megértéséhez a pszichoanalitikus módszer nem magától értetődő eszköznél tűnhet, hiszen ha az egyes művészek alkotásainak megértését is csak részben segíti elő ez a mára igen népszerűvé vált szemléletmód, mennyivel inkább árnyaltabb lehet a kép egy egész népcsoportra vonatkozóan. Mindezek ellenére, arra a merész kísérletre vállalkozom, hogy az Arab-félsziget déli csücskében, az ún. *Himjában* létrejött és fokozatosan gyökeret verő ősi zsidó kultúra egyik jellemző szegletét, a jemeni zsidók ötvösművészetét ilyen szokatlan aspektusból vegyem szemügyre.

A pszichoanalitikus művészet-elmélet alaptételéből kiindulva, miszerint minden művészeti tevékenységnek lényege a nem megélhető vágyakozások szublimálása, azaz egy spirituális, magasabb rendű létezésbe való eltolása, érdemes feltenni a kérdést, vajon milyen közvetlenül meg nem valósítható vágyak és remények töltötték be a jemeni zsidóság lelkét a galuti lét hosszú, s legtöbbször keserves évszázadain keresztül.

A választ leginkább egy másik művészeti ágból, mégpedig főként a *megváltás költőjeként*² ismert *Rav Slomo Sabazi*³ műveiből ismerhetjük meg. A jemeni zsidóság tizenhetedik századi költőóriása, - akit a mai napig is szinte szentként tisztel népe, s *Mori Szalim*ként emlegetnek a kései leszármazottak izraeli otthonukban is ereklyeként őrizve a mintegy ötszáz költeményt tartalmazó kötetét -, gyönyörű szavakba foglalta mindazt, amely a jemeni zsidóság életét századokon át elkísérte: a Cionba való visszatérés vágyát, valamint a spirituális és természetesen materiális függetlenség, önállóság beteljesülésének reménységét.

¹ Ld. Freud, S.: *Creative Writers and Daydreaming* (essay, 1908); Freud, S.: *Rossz közérzet a kultúrában* (Kossuth, 1992); Freud, S.: *Writings on Art and Literature*, Stanford U.P., 1997

A pszichoanalitikus művészetelmélet Melanie Klein által kifejlesztett értelmezése, miszerint az alkotófolyamat legfőbb célját a belső, széttöredezett múltbéli világ rekonstruálásában határozza meg, szintén ráilleszhető a jemeni ötvösművészet kialakulásának történetére. A témával kapcsolatban ld. még: *New Directions in Psychoanalysis*, London, (1955) 2001; Segal Hanna: *A Psychoanalytical Approach to Aesthetics in International Journal of Psycho-Analysis* 33, no. 2 (1952): 196-207

² משורר הגאולה

³ שלום בן-יוסף שבזי

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Néhány, legjellemzőbb sorát idézve elének tárul a jemeni zsidóság századokon átívelő, meg nem szűnő vágyakozása az ősi haza iránt. Az első, talán legközismertebb költői képének ellentétpárjai, - „*Szívem Jemenben, míg lelkem menekül, szarvasként szomjúhozva a csodás föld után...*”

לבי בתימן רק נשמה פרהה, ארץ צבי הומה כמו אילת

- feltűnően összeesengenek Júda Halévi hasonlóan népszerű mondatával:

לבי במזרח ואנכי בסוף מערב⁴

Egy másik, szinte népénekké vált költeményében szintén a száműzetés sanyarúságát állítja szembe a Cion utáni olthatatlan vágyával:

Szívemhez kötve Hadasza szeretete, míg lépteim a száműzetés mocsarába süllyednek.

Bárcsak felmehetnék, és beépülhetnék Cion dicsőséges kapui közé.

אהבת הדסה על לבבי נקשרה ואני בתוך גולה פעמי צוללים

לו יש רשות לי אעלה אהמברה תוך שערי ציון אשר הם נהללים

Természetesen a vágyakozásnak eme két tárgya minden más, száműzetésben élő zsidó közösséget jellemzett. Vajon miben volt mégis különböző, s talán nagyobb jelentőséggel bíró ennek a partikulás kis csoportnak a spiritualitása a sorstársakénál, a művészetelemzés sajátos aspektusából szemügyre véve? Ennek feltáráshoz segítségül a történelmi tények szolgálnak.

⁴ *Szívem Keleten, míg én Nyugat legszélén (szenvedek).*

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

A fontos karavánutak kereszteződésének metszéspontjában található dél-arábiai Himjár királyságban már az Első Szentély kora óta éltek zsidók. Letelepülésük története a legendák homályába vész,⁵ egyes elbeszélések a salamoni szentély építéséhez,⁶ mások Sába királynőjének személyéhez kötik. A leginkább elterjedt hagyomány szerint az Első Szentély elpusztulása előtt (i.e. 586) negyvenkét évvel hetvenötezer Júda-törzsbeli bátor ember hagyta el Jeruzsálemet Jeremiás prófétai szavainak⁷ hatására, akik átkelve a Jordánon tizenegy napos sivatagi vándorlás után Edom földjére jutottak. Innen menedéket keresve dél felé folytatták útjukat, és így érkeztek meg Dél-Arábiába, az akkor termékeny földű Jemenbe.⁸ Tény az, hogy az iszlám megjelenésének idejére (622-től) már nagy létszámú zsidó közösség létezéséről tanúskodnak a krónikák és a régészeti leletek.⁹ Sorsuk igen kedvezően alakult egészen a 6. század első harmadáig, különösen abban az időszakban, amikor Himjár uralkodói maguk is a zsidó vallás követőivé váltak.¹⁰

⁵ "Credible historical records pertaining to the origins of the Jews of Yemen are not available. ... The few chronicles written by the Yemenite Jews themselves cover only the past few hundred years..." [Aharoni, p. 20]

⁶ Jemen jól ismert felfedezője, Scott a következőképpen ír erről a feltételezésről: „The South Arabian Jewish colonies may have originated in the commercial and naval enterprises of Solomon and his ally, Hiram, King of Tyre, early in the 10th century B.C.” [Scott, Hugh: *In the High Yemen*, London, 1942 in Aharoni, p. 33]

⁷ „Aki megmarad e városban, meghal fegyver miatt, éhség miatt és döghalál miatt, aki pedig kimegy a Káldeusokhoz, él és az ő élete nyereség lesz néki és él.” (Jer. 38, 2- Károli)

⁸ "The Yemenite Jews, as can be judged from the many who have been interviewed personally, strongly believe this tradition." [Aharoni, p. 25-26]

⁹ Ezzel kapcsolatban két forrást fontos megemlíteni. Az első egy 4. századbéli bizánci egyháztörténész, Philostorgius tollából származik. Feljegyzése szerint Nagy Konstantin császár 356-ban keresztény misszionáriusokat küldött Dél-Arábiába Theophilus Indus vezetésével, aki a térségben élő jelentős létszámú zsidó miatt panaszkodik, akik merev ellenállást tanúsítottak a misszionárius törekvésekkel szemben. [Philostorgius: *Historia Ecclesiastica*, III. 4, 5 (Patrologiae ... series graeca. Migne, Paris, LXV, cols. 481-486) in Aharoni, p. 40] Másfelől szintén jelentős dél-arábiai zsidó közösség létéről vallanak a korábbi necropolisban, Beth Shearimban (Alsó-Galilea déli része, Izrael) talált 4. századbéli, Himjárból származó zsidó szarkofágok. [Hirschberg, H.Z.: קברי המירים בבית שערים (*The Himyarite Tombs at Beth She'arim*), Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society, vol. 11, 1-2, 1943-1944]

¹⁰ A himjári uralkodók zsidó hitre történő áttéréséről ellentmondásos tudósításokat olvashatunk muszlim és keresztény forrásokból. Egyes feltételezések szerint csak az utolsó uralkodó Juszeif Dhu Nuwas vette fel a zsidó hitet, bár inkább politikai, mint spirituális megfontolásból. Tény, hogy ezekről a zsidóság számára fontosnak nevezhető, feltételezett eseményeket egyetlen zsidó forrás sem említi meg. Goiten meglátása ebben a tekintetben teljesen egybeesik Baronéval, miszerint a zsidó vallás felvétele a királyság Bizánccal szembeni függetlenségének megőrzését szolgálata: „to erect through Judaism a dam against Christianity” (Baron), ill. *Since Monotheism was 'in the air' and it was impossible to avoid it, the Himyarites accepted a form of Judaism that befitted them.* [Baron, S.W.: *A Social and Religious History of the Jews*, vol. 3, New York 1957, p. 67; Goiten: בית המלוכה היהודי בתימן in *Haaretz, Tarbut veSifrut*, March 25, 1955, p. 1 in Aharoni, p. 46]

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Jóllehet a himjári zsidó királyság megszűnése meglehetősen kedvezőtlenül befolyásolta az északi Hidzsászban élő zsidó törzsek helyzetét már az iszlám megjelenésének kezdeti időszakában is, az Arab-félszigeten hamarosan bekövetkező muszlim térhódítás önmagában még nem jelentett veszélyt a jemeni zsidó közösség számára. Az iszlám szerint zsidók és keresztények nem számítanak a hitetlenek közé, ugyanis mint a Könyv népei, *Ahl al-Kitab*, a muszlimok általi védelemre (*dhimma*) jogosultak,¹¹ feltéve, hogy az ún. Omar – paktumban¹² megfogalmazott feltételeknek behódolnak, és megfizetik a még Mohamed által megszabott fejadót, a *dzsizját*.¹³ A muszlim országokban a zsidók életterének határai mindig az adott politikai, hatalmi viszonyok függvénye volt. Így Jemenben mindaddig, amíg a viszonylag liberálisabb szunniták tartották kezükben az uralkodói pálcát, a zsidó közösség szinte háborítatlanul folytathatta korábbi tevékenységeit.

¹¹ A Könyv népével (népeivel) való bánásmód kapcsán, egy másik helyen a Korán vallási türelemre int: *“Nincs kényszerítés a vallásban. ... Aki megveti a bálványokat és hisz Allahban, a legerősebb kapaszkodót ragadta meg. ... Allah az, aki mindent hall és mindent tud.”* - Szúra 2 (al-Bakara – a Tehén szúrája), 256:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

¹² A Korán szellemében született az új birodalom azon kapitulációs dokumentuma, amelyet Omar (‘Umar) ibn al-Khattab kalifa (ur. 634 – 644) adott ki Szofroniosznak, Jeruzsálem pátriárkájának. Az okmány későbbi arab történeti munkákban fennmaradt szövegének eredetisége vitatott ugyan, de szemléletmódja és rendeletei az ún. Omar-paktum, alaptéziseivé váltak. Ezzel, elméletileg teljes mértékben, gyakorlati szempontból az uralkodó politikai erő- és érdekvizonyoktól függően, a dhimmik, azaz leginkább a zsidók és keresztények, a muszlim arab világban örökös kívülállók maradtak. Ld. még: Stillman, Norman A.: *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, Philadelphia, 1979; Tritton, A.S.: *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of the ‘Umar*, London, 1930

¹³ A későbbi muszlim hagyomány szempontjából Mohamednek a khaibari zsidókkal kötött egyezménye például szolgált a zsidókkal való későbbi bánásmód kialakításában. Személyi biztonságukért, és otthonaikba való hazatérésükért cserében, a zsidók hajlandóak voltak egyévi datolyatermésük felét az Ummának (a muszlim közösségnek) beszolgáltatni. Noha ez nagy ár volt, de nem rendkívüli módon súlyos. Abban az időben az oázis lakóinál szokásban volt, hogy terményeikből „védelempénzt” fizetnek a szomszédos beduin törzseknek. Ez a khaibari egyezmény szolgáltatott precedenst a későbbi muszlim országokban a zsidókkal és a keresztényekkel való bánásmódra: amennyiben alávetik magukat az iszlám uralomnak és megfizetik a rájuk kiszabott adót, toleranciával viszonyulnak irántuk. Ezt az adót *dzsizjának* (مِزَج) nevezték, amely kezdetben, a khaibarihoz hasonlóan, közösségi adó volt, s amelyet természetbeni juttatásként szolgáltattak be. Csak a későbbi iszlám korokban vált fejadóvá, ellentétben a keresztény országok közösségi zsidó adózási formáival.

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

A 10. században a síita Zaidi klán¹⁴ hatalomra jutásával a jemeni zsidóság helyzete gyökeresen átalakult, és ez a kedvezőtlen irányba megváltozott állapot jellemezte a közösség életét egészen az 1950-es években bekövetkezett tömeges alijáig, amikor – a néhány száz visszamaradt zsidót leszámítva¹⁵ – gyakorlatilag véget ért a jemeni zsidóság több ezer éves galutja (száműzetése).

A Zaidi imámok uralma alatt a zsidóság, mint a térségben élő egyetlen nem-muszlim közösség, lenézett, jogfosztott és megtört csoportként tengethette életét, amelyet át – és átszöttek az Omar - paktum rendelkezéseiből levezetett kegyetlen szabályok. Minthogy tisztátalannak tartották őket, nem érhetek a muszlimok ételéhez; házaikat és zsinagógáikat nem építhették magasabbra a muszlimokénál, ennél fogva a nagyobb belterület kialakítása érdekében lefelé terjeszkedtek, azaz az épületek nagyobbik fele a föld felszíne alá került; muszlimok lakta negyedekben csak mezítláb közlekedhettek, s ha kövel dobálták őket a muszlim szokásnak megfelelően, nem védekezhetek.

Egy 15. századbeli arab történetíró így emlékezik meg a zsidóság akkori helyzetéről, amely szemmel láthatóan nem változott a Zaidi imámok hatalomra kerülésének idejétől fogva:

„Megjelenésüknek a muszlimokétól eltérőnek kell lennie, ezzel is kifejezve megalázásukat (arabul: szaghar): a hajukat két oldalon nem vágthatják le, megkülönböztető jelet kell hordaniuk, és a hajukat rövidre kell nyírniuk a homlokuk felett. Nem ülhetnek számár nyergében, kivéve oldalülésben. Nyilvánosan nem gyakorolhatják vallásukat, kizárólag csak a zsinagógáikban. ...”¹⁶

¹⁴ A zaidijja síita jogi irányzat az összes síita irányzaton belül a legközelebb áll a szunnita hagyományokhoz. Leginkább az imamátusról vallott felfogásuk különbözteti meg őket más síitáktól. A zaidijja követői, a zaidik szerint bárki lehet imám, aki Ali családjából származik; elvetik az ún. „rejtett imám”-ról szóló tantételt, ill. a imám mahdi visszatérésének és az imámok tévedhetetlenségének dogmáját. A szufizmus minden formáját elutasítják. Filozófiai szempontból a mutazilita irányzathoz állnak legközelebb. A zaidi elnevezést Zajd ibn Ali után kapták, aki a Mohamed próféta unokaöccsének volt dédunokája, Husszein unokája. Az 1962-ig fennálló, jemeni Zaidi immamátust Jehja ibn al-Husszein alapította 890-ben. Ld. még a nagy britanniai University of Cumbria PHILTAR enciklopédiáját: <http://philtar.ucsm.ac.uk/encyclopedia/islam/shia/zaydi.html>

¹⁵ „SANAA (Reuters) - Three more Jewish families will leave Yemen for Israel this week, according to a Yemeni rabbi who laments the dwindling of an ancient community unnerved by threats and by the murder of a Jew last year. A Shi'ite revolt in the strongly tribal northern mountains and the growth of Sunni Islamist fervour in Yemen have made Jews uncomfortable in a land where they have deep roots. Only **200 to 300 Jews** still live among Yemen's 23 million Muslims, mostly in the north.” [Lyon, Alistair: Yemen's tiny Jewish minority shrinking fast, Aug 23, 2009]

¹⁶ Ahmad b. Yahya al-Murtada: *Kitab al-Azhar*, Beirut, 1973, p. 322 in Patai, R.: *The Seeds of Abraham. Jews and Arabs in Contact and Conflict.*, Charles Scribner's Sons, New York, 1987, p. 110 [angolból fordította a szerző]

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Goiten a jemeni zsidóságra vonatkozó megalázó rendeletek kapcsán megemlíti, hogy a Korán zsidókra vonatkozó részeit a Zaidi uralkodók teljes mértékben szó szerint betartatták: pl. a 2:58¹⁷ szakasz hagyományos értelmezése szerint a zsidóknak szegényeknek kell lenniük, minek következtében a jemeni zsidók minden nyilvános alkalommal koldusruhába öltözve jelenhettek csak meg. Ezen felül felhívja a figyelmet arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy a Zaidi siíták mindig is nagy jelentőséget tulajdonítottak a vallási törvények betartásának. Ez a legalisztikus szemléletmód, Goiten szerint, a jemeni zsidóság vallásértelmezésétől nem állhatott túlságosan távol, hiszen csak ilyen módon érthető meg a hihetetlenül megalázó rendeletek maradéktalan elfogadása és betartása.¹⁸

Patai megállapítja, hogy ez a kíméletlenség arra kényszerítette a jemeni zsidóságot, hogy – a túlélés érdekében – a kevéssel is beérje, keményen dolgozzon az alapvető megélhetéséért, a személyes boldogságát pedig a családi és a közösségi életben keresse, bízva az Örökkévalóban, a rabbikban és a misztikus erőkben,¹⁹ minthogy a muszlimok elleni mindenféle lázadás és erőszakos cselekedet öngyilkosság lett volna.²⁰

¹⁷„And remember We said: "Enter this town, and eat of the plenty therein as ye wish; but enter the gate with humility, in posture and in words, and We shall forgive you your faults and increase (the portion of) those who do good." [Yusuf Ali translation] <http://www.themuslimweb.com/quran>

Goiten a 3. szúra 108. versét is említi, azonban megítélésén szerint a 110. vers, amely explicit módon az *ahl-al-kitab*-ra, azaz a Könyv népére vonatkozik, találóbb ebben a vonatkozásban:

„Ye are the best of peoples, evolved for mankind, enjoining what is right, forbidding what is wrong, and believing in God. If only the People of the Book had faith, it were best for them: among them are some who have faith, but most of them are perverted transgressors” [Yusuf Ali translation] <http://www.themuslimweb.com/quran>

¹⁸ Goiten, S.D.: *Jews and Arabs*, New York, 1955, pp. 73, 75 in Patai, R.: *The Seeds of Abraham. Jews and Arabs in Contact and Conflict.*, Charles Scribner’s Sons, New York, 1987, p. 115

¹⁹ Patai, R.: *The Seeds of Abraham. Jews and Arabs in Contact and Conflict.*, Charles Scribner’s Sons, New York, 1987, p. 115 - Patai szó szerint azt írja, hogy a rabbik varázseréjében „... *the mori (rabbi) and his magic*” – amely állítás csak a jemeni zsidóság kabbalista irányzatot elfogadó és követő (ún. *shami*) irányzatában érvényes.

²⁰ A jemeni arab társadalomban, mint ahogyan a világ számos más helyén, a „zsidó” szónak erősen negatív, mondhatni átokjellegű jelentéstartalma volt. A jemeni zsidóság beletörődő helyzetének illusztrálására Shivtiel egy tréfás elbeszélést idéz: *A jemeni királpártiak seregében két Észak-Jemenből származó zsidó is szolgált. Amikor ekképpen szólították meg valamelyiket: „jaa, jahúdi!(ó, te zsidó), a zsidó méltatlankodva vágott vissza: „ ma ana yahudi, al-miszri jahudi!. (nem én vagyok a zsidó, az egyiptomi (azaz az ellenség) a zsidó)* [Shivtiel, A. Lockwood, W., Serjeant, R.B.: *The Jews of Sana’a’* in Serjeant and Lewcock (eds.): *Sana’a’: An Islamic City*, London, 1983, pp. 422 in Patai, R.: *The Seeds of Abraham. Jews and Arabs in Contact and Conflict.*, Charles Scribner’s Sons, New York, 1987, p. 112-113]

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

A jemeni zsidók hatalmas pszichés és spirituális tartásáról tanúskodik az a tény, hogy a kegyetlen körülmények ellenére nem csupán megőrizték emberi méltóságukat, hanem irodalmi munkásságukkal, kiemelkedő iparművészeti tevékenységükkel jelentősen gazdagították úgy a saját, mint az általános zsidó kultúrát.

Értelemszerűen, a fel - fellángoló törzsi villongások, belső békétlenségek első áldozatai is a zsidók voltak csakúgy, mint ahogyan az oszmán törökök és a Zaidi imámok közötti területfoglaló háborúskodások során is őket érte a legnagyobb veszteség.²¹

Az állandó létbizonytalanság a zsidó közösségen belül a buzgó Istenkeresés, a miszticizmus és az ezotéria erősödésének kedvezett.

A spirituális és materiális függetlenség iránti beteljesületlen vágyakozásnak egyféle elaborációja a túlnyomó részben vallásos költészet magas szintű művelése volt. Másik lehetőségként olyan tevékenység szolgált, mely közvetlen kapcsolatban állott a napi megélhetéssel.

Minthogy a többi síita irányzathoz viszonyítva többé-kevésbé kiegyensúlyozottabb, ezzel együtt is a misztikum felé nyitott síita Zaidi teológia felfogása szerint a zsidók annyira tisztátalannak minősültek, hogy a muszlimok ételleihez nem érhetek hozzá, így az élelmiszer-előállítás folyamatának egyetlen fázisában sem vehettek részt. Másfelől, az ősi sivatagi népek mágikus világszemléletéhez hasonlóan, a jemeni muszlimok számára a fémek, s ezen belül is főként a nemes fémek megmunkálása a gonosz erőkkel való kapcsolatot jelentette, így szívesen átruházták ezt a szükséges foglalatosságot a köztük élő idegenekre.

²¹Azt követően, hogy az oszmán törökök 1538-ban (miután 1517-ben lerohanták Egyiptomot) elfoglalták az Arab-félsziget déli csücskén elhelyezkedő, nagy zsidó közösségnek otthont adó, gazdag kikötővárost és kereskedelmi központot, Adent, majd rövidesen Jemen nagy részét, a korábban életteli jemeni zsidóság fokozatosan nyomorúságos, jelentéktelen kis közösséggé vált, amely jóformán elvesztette minden kapcsolatát a zsidó világgal. Nagy számú, olyan zsidó forrás maradt fenn, amely a Qasimi – imámok 1598 – ben elkezdődő törökellenes harcát örökíti meg, illetve amelyekből megismerhetjük a jemeni lakosságot és ezen belül a zsidó közösséget ért súlyos csapásokat. Leginkább a Sanaa-beli nagy zsidó közösség szenvedett a legtöbbet. Rabbi Said Darin siralmaiból érzékelhetjük a város zsidóságát ért megpróbáltatások borzalmaival. (Ld. Ratzaby: *Mered al-Qasim*, Zion 20 (1955), pp. 32-46) 1635-ben az oszmán törökök meghátráltak és kivonultak a térségből, azonban 1848-ban ismét visszatértek, immár keményebb kézzel bánva a jemeniekkel. [Aharoni p. 82, 87-89]

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Ezzel azonban ezek az idegenek kapták meg a fémmegmunkálással együtt járó mágikus erő egy részét, azaz a misztikussággal övezett metallurgia tudománya egyfajta spirituális, a kívülállók számára olykor félelmetes hatalmat biztosított a művelő számára.

A vallástörténész, Eliade szavait idézve, a fémműves *a tűz segítségével éri el, hogy az anyag az egyik állapotból a másikba kerüljön. ...az ősi társadalmakban a fémöntőket és kovácsokat a „tűz uraiként” tisztelik, a sámánok, javasok és varázslók mellett. Ám a fém ellentmondásos jellege – egyszerre hordoz szent és „démoni” hatalmat – áttevődik az öntőkre és kovácsokra: nagyra becsülik őket, ám egyszerismind félnek tőlük, távol tartják, sőt meg is vetik.*²²

A nemesfémek feldolgozása, dísz tárgyak készítése azonban a jemeni zsidóság számára a pusztai Hajlék, a Miskán építésének a világát idézte fel, s mint egyfajta szent tevékenységként közelítették hozzá Becálél dél-arábiai szellemi utódai.

A jemeni zsidóság ún. eredetmondái között is fellelhető a Szentély díszítésével való kapcsolat. A zsidóság dél-arábiai letelepedésének egyik legősibb legendája szerint Salamon király tengeri kereskedőket küldött erre a távoli tájra, hogy arany- és ezüstforrásokat derítsenek fel a Szentély ékesítése számára. A csoport egy része minden bizonnyal új hazát talált magának ezen a vidéken.²³ Ez az eredetmonda egészen világosan tárja fel a jemeni zsidók önazonosságát, helyesebben *önazonítását*, s szinte kitapinthatóan jelenik meg benne a szüntelen vágyakozás tárgya: az elveszett Szentéllyel, a Szentély díszítésére használt nemesfémekkel, ill. Izrael legendás hírű királyával való közvetlen kapcsolat.

A minuszkuláris pontossággal, finom cizelláltsággal kidolgozott ékszerek készítőinek kezét nem a világi hírnév iránti vágy vezette, mint ahogyan Al-Andalúz poétáitól eltérően, Rabbi Slomo Sabazi sem énekelt meg világi hívságokat. Az adeni, szanaai, taizzi zsidónegyedek napfénytől elzárt szűk utcáinak hűvös műhelyeiben az olvasztó tűz fölé hajoló zsidó ötvös mester lelki szemei előtt a hajdani dicsőséges hajlék készítőinek, Becálélnek és társainak tórai példája lebegett: tökéleteset alkotni az Örökkévalónak!

²² Eliade, M.: Vallási hiedelmek és eszmék története I., Osiris, Budapest, 2002, 51. old.

²³ *Jewish Communities in Exotic Places,* by Ken Blady, Jason Aronson Inc., 2000, p. 7

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Ily módon Cion közelségét, az elveszett Szentély világát nap, mint nap maguk elé idézhették, szinte újra megtalálva azt. A jemeni ötvös úgy tekintett minden elkészítendő alkotására, mintha Istenszolgálatot végezne, azaz a Világ Ura számára és dicsőségére szolgálna műve.

„Lásd, néven hívtam Becalélt, Uri fiát, Hur unokáját Jehuda törzséből. És eltöltöttem őt Isten szellemével, bölcsességgel, hozzáértéssel és tudással mindenféle munkára, hogy kigondoljon terveket kivitelre aranyban, ezüstben és rézben. És befoglalásra szolgáló kő metszésében és fametszésben, hogy alkotson mindenféle mesterségben.”²⁴

וְאָמַלְא אֶת־וַיִּתֵּן אֱלֹהִים, בְּחָכְמָהּ. לְמִטָּה יְהוּדָה חוּר-וַיְנַדְבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: רְאֵה, קָרָאתִי בְשֵׁם, בְּצִלְאֵל בֶּן-אוּרִי בֶן וּבְתוּבָנָה וּבְדַעַת וּבְכָל-מְלָאכָה. לְחֹשֶׁב מְחֻשְׁבֹת, לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבְכֶסֶף וּבְנְחָשׁוֹת. וּבְחֻרְשֵׁת עֵץ, לַעֲשׂוֹת בְּכָל-מְלָאכָה

שְׁמוֹת לֵא' א'-ה'

Mínt hogy Jemenben a zsidókon kívül senki sem művelte az ezüst- és aranyműves mesterséget, alkalmuk volt csakis rájuk jellemző technikákat és stílust kifejleszteniük, különösen a finom művű alkotások tekintetében. A főleg ezüsből, ritkábban aranyból készült dísz tárgyak többsége női ékszereket foglalt magában, azonban a férfiak számára is készítettek gazdagon ékesített használati tárgyakat, mint pl. tőr- és kardmarkolatokat, ill. - hüvelyeket, puskatusokat és öveket. Ezek az alkotások elsődlegesen muszlimok számára készültek, kivéve a zsidó menyasszony felékesítésére szánt nyakláncokat, fülbevalókat, karpereceket, fejdíszeket. Ezen felül, természetesen zsidó vallási liturgikus célra szánt dísz tárgyak is gazdagították műalkotásaik sorát, mint pl. tóratokok, rimonok, hanukkiák, sabbati gyertyatartók és hasonlók.

Az Izrael földjére történő kivándorlásukat követően a megélhetés gondja számos mesterembert rákényszerített arra, hogy régi szerszámaikat ideig-óráig a sutba dobja, de hamarosan eljött az idő, amikor a szanaai, taizzi, a hadramauti bazárok neves ötvöseinek, ékszerészeinek leszármazottai ismét mesterműveket alkothattak, immáron a vágyva vágyott Cionban.

²⁴ Mózes II, 31: 1-5, fordítás: *Zsidó Biblia*, szerk.: Hertz, J.H.

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Néhányan közülük kapcsolatba kerültek a Boris Schatz által 1908-ban alapított jeruzsálemi Becálél művészeti akadémiával, amely hamarosan felismerte a művészetükben rejlő lehetőséget. Így ezek a jemeni ötvösművészek rakták le annak a keleti és nyugati stílusjegyeket egyaránt tartalmazó, művészeti irányzatnak az alapjait, amely sok éven át jellemezte az akadémiát,²⁵ s amely később mind Izrael-, mind világszerte igen népszerűvé vált.

Az önazonosságát kereső Jisuv, a későbbi Izrael Állama nagy érdeklődéssel fordult a jemeni ötvösművészet felé csakúgy, mint a jemeni zsidó nők által készített, gazdagon hímzett, mesés népi öltözékek felé, s a Becálél művészeti iskola közreműködésével ezt a nagy kulturális értéket Izrael sajátjává is tette.²⁶

Összefoglalásképpen *Reuben Ahroni* gondolatait idézve, megállapítható, hogy a teljes ereci zsidó lakossághoz képest meglehetősen kis létszámuk ellenére, a jemeniek jelentős részt vállaltak a modern izraeli kultúra megteremtésében: nem csupán a Jemenből hozott táncok, zenék és folklorisztikus szokások gazdag, eredeti és különleges tárháza tárult ki az egész zsidó világ számára,²⁷ hanem évezredek, az ősi fémműves technikákat idéző műalkotásaik mintha az ősi héber kultúrát tükröznék vissza, s így művészetük méltán válhatott a kialakuló ereci kultúra inspiráló forrásává.

²⁵ Patai, R.: *Israel Between East and West*, Westport, USA, 1970, p 212

²⁶ Patai, R.: *Israel Between East and West*, Westport, USA, 1970, p 211

²⁷ Aharoni, Reuben: *Yemenite Jewry. Origins, Culture and Literature*, Indiana University Press, 1986, p. 167

Becéléltől Becélélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

MELLÉKLET

Elemzések:

Muchawsky-Schnapper, E.: The Jews of Yemen, The Israel Museum, Jerusalem, 1994 c. kiadvány alapján

1. ún. Fojtó (*ma'nageh*) nyakék L.80.92

Szanaa, 20. század eleje
anyaga: részlegesen aranyozott ezüst, üveg
megmunkálása: szemcsés, filigrán
hossza: 45 cm
szélessége: 8 cm
tulajdonos: *Martha Bamberger, Jerusalem*

Ez a típusú ún. fojtó nyakék különlegesen elegáns megjelenése és rendkívül igényes megmunkálása mellett azért is érdemel kiemelkedő figyelmet, mert sajnálatos módon eltűnt a jemeni ötvösművészek repertoárjából az Izraelbe történő alijázásukat követően.

Szépségének ellentmondó, negatív kicsengésű elnevezése valószínűleg onnan ered, hogy a tizenöt kőberakásos szálból összeállított nyakék súlya közel egy kilogramm, amely fiatal lányok esetében nem kis fizikai megterhelést jelentett a viselője számára.

Két féle módon csiszolt üvegyöngyöt foglaltak a láncokba. Az első, kocka alakú gyöngy neve „*tut*”, a Jemenben is honos eperfa gyümölcsét idézi, melynek az emberi életet megédesítő hatásában már az ókori Egyiptomban is hittek, s az időszámításunk előtti 14. századtól jellegzetes motívumként jelenik meg a fáraók ékszereiben. A másik, oktagonálisra csiszolt gyöngyöt megtalálhatjuk az afrikai ékszerek díszítő elemeként is.

A nyaklánc tizenöt szálát két végéről egy háromszög alakú, arannyal futtatott tartóhoz (*tadarif*) rögzítik, amelyeket filigrán díszítés és időnként drágaköveket utánozó színes üvegyöngyök ékesítenek.

Az ékszer különlegessége még a szálak – indiai módra – történő középső megcsavarása, láthatóvá téve ezzel mindkét oldali megmunkálást.

Becéléltől Becélélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

2. Tőr (dzsambijja) és öv

Tőr:

Szanaa, 1920-as évek

anyaga: rinocérosz szarv, bársony, bőr, fa,
ezüst, aranybevonat

hossza: 32.5 cm

szélessége: 8 cm

Öv:

bőr, gyapot és ezüst szálak, ezüst kiegészítők

hossza: 86 cm

szélessége: 7.5 cm

R.28.75.40

A jemeni zsidó ötvösművészek a finoman megmunkált ékszerek mellett hasonlóan kiemelkedő művészi színvonalon készítettek gazdagon díszített használati tárgyakat férfiak számára is. Zsidó férfiaknak általában tilos volt a fegyvertartás, így a török muszlimok megrendelésére készültek.

Mínthogy a Korán előírásai szerint muszlim férfinak tiltott bármilyen ékszer viselése, a tőr mint a férfiasság szimbóluma volt az a hagyományos öltözék kiegészítő, melynek díszítése birtokosának társadalmi helyzetét is elárulta. A rinocérosz szarvából készült markolatok díszítésében az ékszerkészítéskor alkalmazott motívumok jelennek meg: áttörésszerű kimunkálás, gyöngy-, fémkorong-berakás, virágminták. A fából készült törhüvelyt fekete bársonnyal vonták be, és zöld bőrfonatokkal tették változatossá.

Az övet a hagyományos zsidók által alkalmazott technikával, bőr alapra szőtt gyapot és aranyozott ezüst szálakból készült anyag borítja. Az öv tartozékai, mint a csat, az amulett-tartó, és a kozmetikai eszközök felfüggesztésére alkalmas filigrán rozetták, mind zsidó ezüstművesek munkái.

Becáléltól Becálélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. AHARONI, R. 1986 *Yemenite Jewry. Origins, Culture and Literature.* Indiana University Press
2. BARON, S.W. 1957 *A Social and Religious History of the Jews.* Vol. 3 New York
3. BLADY, K. 2000 *Jewish Communities in Exotic Places.* Jason Aronson Inc.
4. ELIADE, M. 2002 *Vallási hiedelmek és eszmék története I.* Osiris, Budapest
5. FREUD, S. 1992 *Rossz közérzet a kultúrában* Kossuth, Budapest
6. FREUD, S. 1997 *Writings on Art and Literature* Stanford U.P.
7. HIRSCHBERG, H.Z. 1943-1944 קברי המיריים בבית שערים (The Himyarite Tombs at Beth She'arim), *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society*, vol. 11, 1-2
8. MUCHAWSKY - SCHNAPPER, E. 1994 *The Jews of Yemen.* The Israel Museum, Jerusalem
9. PATAI, R., 1987 *The Seeds of Abraham. Jews and Arabs in Contact and Conflict.* Charles Scribner's Sons, New York
10. SEGAL, H. 1952 A Psychoanalytical Approach to Aesthetics in *International Journal of Psycho-Analysis* 33, no.2 pp. 196-207
11. STILLMAN, N. A. 1979 *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book.* Philadelphia

Becáléltól Becélélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai.

Kárpáti Judit, PhD

Kárpáti Judit az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense. Doktori disszertációjában az arab országok zsidóságának történelmi tényeit górcső alá véve tekinti át az arab – zsidó együttélés békés és kevésbé békés évszázadait, melyet 2009-ben *summa cum laude* eredménnyel védett meg. Érdeklődési körének fókuszában a jemeni zsidók története és jelenkori sorsa áll, de cikkeiben foglalkozik az észak-afrikai, iraki, szíriai zsidósággal. Korábban több, a víz liturgikus jelentőségét különféle aspektusból elemző írása is megjelent.

Útmutatás azok számára, akik a cikket idézni kívánják:

KÁRPÁTI Judit 2014 Becáléltól Becélélig. A jemeni zsidó ötvösművészet századai. *Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia. Online folyóirat. 2014/1.*

url: <http://www.yerushaonline.com/content/?v=6b7cd631>